

В.М.Матях
(Київ)

Відображення подій 1768 р. в Україні у журналі "Киевская старина"

Коліївщина, тобто велике народне повстання другої половини XVIII ст., залишила досить помітний слід у вітчизняній історіографії. Зокрема, події 1768 р. знайшли різнобічне відображення на сторінках першого українського історичного часопису.

Вагомий внесок зробила редакція журналу в розширення джерельної бази проблеми. Саме в "Киевской старине" було обнародовано маніфест імператриці Катерини II до православного населення Польщі від 9 липня 1768 р., що, власне, виявилось першодруком

цієї унікальної історичної пам'ятки. На сторінках журналу вперше побачили світ великі добірки документів офіційного характеру, які висвітлюють обставини виникнення Коліївщини, суть та характер цього явища, місця діяльності коліїв, розкривають устремління українського народу, що виявилися у ході цього повстання, змальовують дійсне відношення до Коліївщини представників російських урядових кіл, простежують зв'язок українського народного повстання з польською конфедерацією. Забезпечені ґрунтовними передмовами, ці джерела зберігають свою наукову цінність і для сучасних дослідників.

Найбільш значною розвідкою з історії Коліївщини, опублікованою в "Киевской старине", є праця Я.М.Шульгіна "Очерк Колиивщины по неизданным и изданным документам 1768 и ближайших годов" (1890, № 1-9). Монографію, побудовану на широкому використанні відомих на той час та вперше віднайдених джерел, відзначає оригінальне авторське бачення проблеми, перегляд деяких усталених у вітчизняній та польській історіографії концептуальних положень. Свіжим виявився погляд дослідника на питання військової організації коліїв, характер діяльності ряду видатних керівників повстання та окремих гайдамацьких загонів, вивчення діяльності яких, на погляд автора, має суттєве значення для реставрації подій одного з найбільш великих народних повстань на Україні другої половини XVIII ст. При цьому дослідник відзначає тотожність цілей окремих ватаг і головних загонів повстанців.

Лейтмотивом праці стають авторські симпатії до рядових учасників повстання. Автор спростовує поширену у польській мемуаристиці думку щодо "необыкновенной дикости и грубости" українського селянина, які ніби-то проявилися під час Коліївщини, наголошуючи на тому, що жорстокість народних повстань є звичним результатом тяжких утисків з боку панівних верств і характерна для всіх народних рухів у Європі. Одночасно він відзначає розуміння більшістю рядових учасників повстання "текущих политических условий", їх переконаність, ідейність. В праці розглядаються різні форми участі українського селянства в Коліївщині (об'єднання в ватаги, грабунок і привласнення панського майна, вбивство шляхтичів та орендарів, "пристанодержательство" і т.п.).

Не менший інтерес становить і розгляд питання про участь у повстанні селян Лівобережної України, степових гайдамаків і запо-

розького козацтва. Автор намагається проаналізувати причини, що привели ці категорії населення до гайдамацьких загонів, при цьому він особливо підкреслює те значення, яке мала для всього ходу Коліївщини участь у ній запорозьких козаків. Я.Шульгін спростовує твердження А.Скальковського про невтручання запорожців у гайдамацький рух (зокрема, події 1768 р.) і заперечення ним тождності "целей этих движений с целями запорожского гова-рищества".

Завершуючи своє дослідження розглядом того резонансу, який знайшла Коліївщина в урядових колах Росії, дослідник підкреслює, що незворотно відійшли у минуле ілюзії про співчуття уряду Катерини II народному руху 1768 р. В той же час він відзначає назрілу необхідність наукового вирішення проблеми придушення гайдамацького руху за допомогою російських військових підрозділів одночасно з тим, коли російська дипломатія не без успіху вирішувала т.з. дисидентське питання у польському сеймі, пояснюючи цей дисонанс зовнішньополітичними комбінаціями російського уряду.

Зазначимо, до речі, що цей зріз проблеми постас і в нарисі І.Каманіна "К истории международных отношений Польши и России" (1882, № 7). Розглядаючи взаємовідносини цих країн напередодні і у ході повстання 1768 р., дослідник намагається спростувати усталену в польській історіографії тезу, ніби-то народне заворушення в Україні виникло як слідство дипломатичних інтриг з боку Росії.

Головну заслугу Я.Шульгіна можна вбачати в тому, що він першим наголосив, що події 1768 р. в Україні не були слідством стихійного спалаху народного гніву, а послідовно довів, що в основі їх лежить "проявление самостоятелно сознанныго протеста южно-русского крестьянства, угнетенного поляками в социальном и религиозном отношении". Це концептуальне положення автора викликало гостре заперечення польського історика Т.Корзона. В своїй рецензії "Новая книга о Коливщине", надрукованій в № 3 "Kwartalnika historycznego" за 1892 р., останній удався до відкритих нападок як на дослідження Я.Шульгіна, так і на самого автора, а також на журнал, звинувативши "Киевскую старину" в публікації цієї праці. До певної міри полеміка розгорнулася навколо використаних Я.Шульгіним джерел, авторської оцінки деяких фактів і т.п. Та основним моментом звинувачення Корзона виявилось хибне, на його погляд, тлумачення українським дослідником політичного ха-

рактеру народного виступу 1768 р., а також відношення до нього урядових кіл Речі Посполитої та Росії. У своїй відповіді Я.Шульгін доводить ненауковість та упередженість нападок польського історика. Насамперед, він акцентує увагу на тому, що Коліївщину слід розглядати як прояв свідомого протесту українського селянства. В той же час Я.Шульгін підкреслює, що питання про наявність у коліїв певних ідеалів майбутнього практично майже не досліджено тогочасною історіографією.

Саме на сторінках "Киевской старини" зустрічається й перша в дожовтневій історіографії спроба дати наукове пояснення терміну "Коліївщина". В невеликій замітці В.Щербини (1893, № 2) висунуто гіпотезу походження назви повстання 1768 р. від польського слова "колея", що в перекладі означає черга, "очередная вооруженная стража" й, на думку автора, виступає синонімом слова "козацтво".

Мотиви виникнення Коліївщини розглядаються у статті "К вопросу о народных реакциях в Украине в XVIII веке", головним з яких автор вважав, на протигагу дослідникам, що висували на перший план релігійний фактор, соціально-економічне становище українського народу. Вчений вбачав в Коліївщині, з одного боку, "последний, слабый уже отзвук старой борьбы Малороссии с Польшей", а, з іншого, перше селянське повстання в Україні, що поклато початок серії народних заворушень кінця XVIII - першої половини XIX ст., в основі яких був "настоячий протест против ненормальностей социального строя и экономического положения народных масс..."

Цикл публікацій журналу присвячено видатним діячам Коліївщини. Зокрема, на думку В.Антоновича, непересічна постать сотника Гонти становить особливий інтерес для характеристики історичного значення як повстання 1768 р., так і гайдамацького руху в цілому. Вчений підкреслював глибоку переконаність народного ватажка, відчуття ним боргу перед своїм народом, відданість справі боротьби за віру батьків і національне визволення.

Деякі нові дані для історії Коліївщини містяться в біографічних матеріалах про ката українського народу Йосифа Стемпковського, в діях якого знайшла відбиток жорстокість польської шляхти по відношенню до повсталих та співчуваючих їм.

Безперечний інтерес викликає також питання про роль у повстанні ігумена Мотронинського монастиря Мелхиседека Значко-

Яворського та архипастира Гервасія (Григорія) Линцевського. В.Павелко підкреслює неможливість на той час остаточного розв'язання цього питання у зв'язку з недостатністю наявної джерельної бази. Засновуючись на нових архівних матеріалах, він намагається заперечити твердження М.Грушевського, ніби-то Значко-Яворський прийняв участь в організації Коліївщини. Одночасно він застерігає і проти приниження впливу цих осіб на повсталих. "Гервасий є Мелхиседеком, - пише автор, - всколыхнули народную массу, вызвали в ней брожение, пробудили сознание ненормальности положения". Характерно, що діяльність Мелхиседека як організатора повстання 1768 р. піддається сумніву і в спеціальному дослідженні "Гайдамацкие движения XVIII ст. и монахи киевских монастырей. (Из истории отношений православного духовенства к гайдамацким движениям)" (1893, № 5). На думку автора, останній виступає скоріше особою, яка намагається знайти компроміс між ворогуючими сторонами. Більше того, як твердить дослідник, девіз, піднятий на знаменах українського православного духовенства, скоріше свідчив про те, що гайдамацький рух розглядався місцевими спархіальними властями як рух, "могущий только повредить делу православия в Украине".

Нааявність полярних поглядів на роль православного духовенства в гайдамацькому русі і, зокрема, Коліївщині 1768 р. в дожовтневій та відсутність спеціальних студій в сучасній історіографії наводить на доцільність детальної наукової розробки цього питання.

До речі, слід наголосити й на тому, що на противагу дожовтневим історикам, які вбачали в подіях 1768 р. в Україні апогей гайдамацького руху, окремі сучасні дослідники розглядають Коліївщину як особливу, більш високо розвинену в порівнянні з гайдамацтвом, форму визвольної боротьби.

Загалом публікації "Киевской старины" з історії народного повстання 1768 р. в Україні становили в свій час якісно новий етап в дослідженні вказаного питання як з боку накопичення фактичного матеріалу, так і в плані його теоретичного осмислення, що не могло не позначитися позитивно на подальшій розробці цієї проблематики.